

Михайло Бігусяк

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,

Україна

ДІАЛЕКТНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ГОВОРІВ ПРИКАРПАТТЯ У ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Dialect division of the Speeches of the Precarpathians in linguistic studios

XIX century

Summary. The article presents a historiographic analysis of linguistic works by researchers of the Ukrainian language of the nineteenth century, which gives attention to the dialectal division of the Ukrainian language territory. It takes into the consideration the study of M.Maksymovych, I.Vagilevich, Y.Golovatsky, O.Potobni, O.Sobolevsky, O.Shakhmatov. In addition, the problems of grouping the dialects and the Carpathian range are considered, their boundaries are determined in the zones of accumulation of these language-territorial entities.

Key words: history of dialectal division of the Ukrainian language, speaks of Precarpathian, linguistic map, dialectal boundary, transitional zone.

Резюме. У статті подається історіографічний аналіз лінгвістичних праць дослідників української мови ХІХ ст., у яких приділяється увага діалектному членуванню української мовної території. До уваги взято дослідження М.Максимовича, І.Вагилевича, Я.Головацького, О.Потебні, О.Соболевського, О.Шахматова у котрих розглядаються проблеми групування наріч і говорів карпатського ареалу, визначення їх меж у зонах скупчення цих мовно-територіальних утворень. Обґрунтовується твердження про те, що саме в Україні побачили світ перші лінгвістичні карти у ХІХ столітті, яким передували лінгвогеографічні дослідження діалектного простору, спеціально здійснені для карт українських говорів М. Бучинського і К. Михальчука.

Ключові слова: історія діалектного членування української мови, говори Прикарпаття, лінгвістична карта, діалектна межа, перехідна зона.

Прикарпатський діалектний континуум належить до архаїчної зони Славії, де сходяться історико-етнографічні регіони Бойківщини, Гуцульщини, Опілля, Покуття. У цьому полідіалектному ареалі переважають, в основному, старожитні українські говори: бойківський, гуцульський, наддністрянський (опільський), покутський, а в п'яти селах окремими вкрапленнями переселенські лемківські говірки. Всі вони належать до складної у плані членування Карпатської зони, яка здавна була у полі зору не одного покоління українських та закордонних мовознавців. Об'єктом наших спостережень є праці вчених від ХІХ століття, в котрих основну увагу зосереджено на спробах групування українських діалектів, окреслення їх меж, особливостях діалектної диференціації українських говірок Прикарпаття, оскільки на сьогодні існує певна суперечність між традицією виокремлення діалектних меж у лінгвогеографічних дослідженнях минулого та реальним їх представленням. Також розглядати ці проблеми

у такій площині нас спонукали думки проф. Німчука В.В. про те, що історіографічне вивчення мовного явища, яке тривалий час цікавить вчених, інколи є більш актуальним, ніж пошуки нових до його вирішення. Воно дає можливість побачити різні аспекти і методи дослідження, розширення і звуження кола об'єктів спостереження, визначити роль окремих учених у вирішенні загальних та часткових завдань. Також історіографія дозволяє глибше з'ясувати сучасний стан вивчення проблеми і накреслити шляхи її подальшого вивчення¹. У виконанні цих завдань і вбачаємо реалізацію мети цієї розвідки – з'ясування діалектних меж у мікроконтинумі Прикарпаття у світлі різночасових свідчень XIX століття.

Історіографія групування українських діалектів бере свій початок ще у I половині XIX ст., у так званий емпіричний період в історії української діалектології, який тривав, за визначенням А.А.Москаленка, - з кінця XVIII ст. до появи у II половині XIX ст. діалектологічних праць О.О.Потебні, якими розпочинається новий теоретичний період в історії української діалектології.² Саме в емпіричний період появляються праці М.О.Максимовича, у котрих він уже намагається виділити в українській мові два наріччя: малоруське і червоноруське, або галицьке, що побутує по обидва боки Дністра в Галичині і Карпатах, в його межах також виділяє два піднаріччя – галицьке і закарпатське, які об'єднують всі різності (за його термінологією – М.Б.) цього наріччя. В основу поділу на наріччя вчений брав морфологічні ознаки, а в поділі на піднаріччя – фонетичні риси, що було прогресивним у порівнянні з тими класифікаціями, які були до нього, зауважує А.Москаленко³.

З виходом у світ перших етнографічних праць І.Вагилевича пов'язують початок наукового вивчення мови і культури Галичини. Так, у 1837 році була написана польською мовою праця “Гуцули – мешканці Східного Прикарпаття”, яка перекладена на чеську та російську мови⁴. На сторінках цього дослідження вчений окреслює загальні межі проживання гуцулів: “Гуцулы, обитатели Карпатских горъ, на Покутъѣ и въ Буковинѣ, въ частяхъ прежнего Галицкого княжества и на южномъ склонѣ Карпатъ въ Венгріи...”⁵. Як бачимо, учений, мабуть, помилково відносить територію Покуття до місць проживання гуцулів, хоча інші терени окреслені правильно. У цьому дослідженні звернена також увага на гуцульсько-бойківську межу, яка за визначенням вченого, сягає таких кордонів: “Черта, отдѣляющая гуцуловъ отъ бойковъ-русиновъ, начинается въ Стрыйскомъ краѣ, близъ Попадѣи, одной изъ низшихъ карпатскихъ вершинъ, на самыхъ границахъ, и тянется вдоль потока Молоды и Ломницы на восток до Станиславскаго края, за містечко Солотвину, около Надворны до Делятына, потомъ до

¹ В.Німчук, *Карпатоукраинско-южнославянские языковые паралели и тождества (история и перспективы проблемы)*, «Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования», 1984, М., 1988, с. 294.

² А. Москаленко, *Нарис історії української діалектології*, Одеса, 1961, с.15.

³ А.Москаленко, *op.cit.*,с. 7-8.

⁴ Б. Кобилянський, *Діалект і літературна мова*, Київ, 1960, с. 78.

⁵ І.Вагилевич, *Гуцулы обитатели восточной отрасли Карпатскихъ горъ*. “Пантеонъ”, т. XX1, кн.5, отд.ІІІ, с. 2.

Коломыйскаго, въ сторону отъ Прута и Лушки къ Яблонову, Пыстыну, Косову до самих Куть (Kuty), наконецъ до Буковины, до самого Серета, гдѣ захватываетъ послѣднюю часть Валахій».⁶ Знову ж таки досить детально виділено бойківсько-гуцульське пограниччя у межах сьгоднішніх Долинського, Рожнятівського, Богородчанського, Надвірнянського районів, однак до цих місцевостей віднесено також сучасне гуцульсько-покутське помежів'я, що пролягає в Коломыйському, Косівському районах і прилеглих буковинських землях. З огляду на таке територіальне виокремлення меж гуцулів та бойків, напрошується висновок про те, що хоча І.Вагилевич й називає у своїх дослідженнях територію Покуття, але не пов'язує її з проживанням тут покутян, а “бойків-русинів”.

Цій етнографічній групі українців І.Вагилевич також присвятив одну з перших своїх наукових розвідок “Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині”, що вийшла у світ у 1839 році, переклад котрої з польської мови здійснив проф. Р.Кирчів і опублікував її у № 12 журналу “Жовтень” за 1978 рік (далі цитуємо за цим джерелом – М.Б.). Учений зауважує, що “Народна назва “бойко” пов'язана головним чином до населення Верховини давньої Перемисько-Жидачівської землі від витоків Сяну аж до ріки Ломниці в Самбірській і Стрийській округах, а звідти подекуди поширена й далі по Підгір'ї і на Поділлі в окремих поселеннях...”⁷. Він поділяє бойківські землі на певні території, які іменує “країни”. Так у колишній Стрийській окрузі він виокремлює “...Тухольську, Велдіжську і Перегінську країни”, дві останні за сьгоднішнім поділом належать відповідно до Долинського та Рожнятівського районів Івано-Франківщини. Також у примітках до статті дослідник вказує на те, що “Села Луквиця при витoku річки Лукви, Сливки і Ясень на правому березі Ломниці творять перехід між бойками і гуцулами”.⁸ Така бойківсько-гуцульська межа, окреслена вченим ще у ХІХ столітті, і до сьгодні залишається практично усталеною в досліджуваному регіоні.

Про межі наріч української мови йдеться також у підручнику Івана Вагилевича “Gramatuka jęzuka maloruskiego w Galicji”, яка була видана польською мовою у Львові у 1845 році. Вже у передмові автор виділяє два наріччя в українській мові: галицьке і київське, межа між якими проходить по ріках Серет і Буг. Тут же він називає і третє наріччя – карпатське, яке побутує у гірській частині, що є за межами наших спостережень, і вказує на те, що воно не відрізняється своїми особливостями від двох попередніх, хіба що значною кількістю домішок з сусідніх братніх мов.⁹ За визнанням А.А.Москаленка у цій науковій студії І.Вагилевич кожне наріччя, як на свій час, більш-менш докладно схарактеризував і подав їхні ознаки – фонетичні, морфологічні і, навіть вперше в історії української діалектології, синтаксичні риси.¹⁰

⁶ І.Вагилевич, *op., cit.*, с. 26.

⁷ І.Вагилевич, *Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині* “Жовтень” 1978, № 12, с. 117.

⁸ *Ibidem*

⁹ *Грамматика Азыка Малорусского въ Галиції сочиненна Іванотъ Вагилевичемъ*, Львовъ, 1845, с.1.

¹⁰ І.Вагилевич *op., cit.*, с. 9.

У 1846 році на “соборе учених руских”, що відбувся у Львові, Яків Головацький, на той час професор Львівського університету, виголосив доповідь, що потім була опублікована під назвою “Росправа о язиці южноруским і єго нарїчїях”.¹¹ У цій доповіді учений на всій українській мовній території визначає три нарїччя: волинсько-подільське, галицьке (або наддністрянське) і гірське або карпаторуське. Щодо галицького або наддністрянського нарїччя, то воно поширене, за словами Я.Головацького, в південно-східній Галичині й своїм осередком має м. Галич.¹² Воно належить до давніх нарїч і деякі його риси трапляються в старих пам’ятках письменства.

Як зауважує далі А.А.Москаленко, дослідник не наводить “Різностей (говорів) галицького нарїччя, бо “они так з густа повторюються, що розділити їх і місткість означити не можна”.¹³ Однак характеризуючи нарїччя, він наводить достатньо фонетичних, морфологічних рис і вперше звертає увагу на їх лексичні особливості, подаючи “декотрі слова інакше вживані” в нарїччях.¹⁴

Продовжує описувати українські нарїччя Я.Головацький і в одній з найвизначніших мовознавчих праць, виданих у Галичині в першій половині ХІХ ст., підручнику “Грамматика Руского Языка” (Львів, 1849). Ця праця була у полі зору багатьох дослідників, які відзначали її сильні та слабкі сторони. На нашу думку, досить детально аналізує це дослідження саме під кутом зору опису рис народної мови, як фонетичних так і морфологічних, проф. М.Лесюк у монографії “Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині”, в котрій є розділ “Грамматика Якова Головацького”.¹⁵ Сучасний дослідник постійно звертає увагу на те, як Я.Головацький описує відмінності у вимові звуків, відмінюванні слів у різних українських нарїччях, пояснює постання тих чи інших фонетичних та граматичних форм.

Узагальнюючи думки Я.Головацького про особливості галицького або наддністрянського нарїччя, можна побачити, що він відносив сюди й окремі риси гуцульського, покутського, буковинського говорів, оскільки не виділяв їх. Зрозуміло, що це був лише початковий етап вивчення українських говорів, який носив схематичний характер щодо опису нарїч, а не окремих діалектів. Погоджуємося також із думками А.А.Москаленка про те, що суперечливим є твердження Я.Головацького ніби кожне нарїччя “жиє в народі в своїх остро ограничених предїлах”, бо, як відомо, ні в одній мові не існує різко окреслених діалектних меж.¹⁶ Однак, вважаємо, що

¹¹ Я.Головацький, *Исторический очерк основанія галицко-русской матиць и справозданье первого собору учених русских и любителей народного просвѣщенія*, Львів, 1850.

¹² Цитуємо за працею А.А.Москаленка, *Нарис історії української діалектології*, Одеса, 1961, с.11.

¹³ А. Москаленко, *op.,cit.,c.11*

¹⁴ А. Москаленко, *op.,cit.,c.13*

¹⁵ М.Лесюк, *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія*, Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2014, с. 168-190.

¹⁶ А. Москаленко, *op.,cit.,c.13*

здійснений ним поділ українського народного мовлення в цілому не суперечить сучасному членуванню українського мовного континууму.

З виходом праць О.О.Потебні “О звуковых особенностях русских наречий”¹⁷, “Заметки о малорусском наречии”¹⁸ говорять про українську діалектологію як наукову дисципліну. Досліджуючи багато діалектних явищ, що побутують на теренах усієї України, вчений розрізняє в українській мові сім говорів і частково окреслює їх межі. Серед них називає галицький говір, що побутує у Галичині в басейні Дністра та карпато-руський, або гірський – по узбіччях Карпат в Галичині та Угорщині. Вважаємо, що за назвою галицький говір і його межами легко впізнається сучасний наддністрянський діалект, а інший говір, можливо, сягає не тільки Прикарпаття, але й Закарпаття.

Першою і найгрунтовнішою спробою класифікації українських нареч вважається дослідження К.Михальчука “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины”, яке було надруковане у 1877 р.¹⁹ Дослідник вперше при спробі класифікації української мовної території залучає не тільки діалектні, а й загальні етнографічні ознаки нашого народу і виокремлює на цій основі три наріччя: українське, поліське та червоно руське, описує їх межі.

У межах червононоруського (русинського чи русняцького) наріччя учений виділяє три піднаріччя (за його класифікацією): подільсько-холмське або власне русинське, галицьке або наддністрянське і карпатське або гірське. Межу між подільсько-холмським і галицьким піднаріччям він проводить з півночі на південь приблизно між містами Холм і Белз і далі по ріках Буг і Серет, а галицьке від карпатського піднаріччя розмежовує приблизно лінією між містами Перемишль, Борислав, Долина і далі південними хребтами Карпат.

Можемо констатувати, що межа між останніми піднаріччями, окреслена ще у ХІХ ст., і на сьогодні є зоною контактування галицько-буковинської та карпатської груп говорів. Хоча Ю.Шевельов критично зауважував про працю К.Михальчука: “Відомості його про окремі говірки часто недостатні, особливо щодо говірок Галичини, Буковини й Закарпаття, але завжди ґрунтовні на фактах”.²⁰ Такі зауваги, поряд із іншими позитивними, піднімають велич цього дослідження, що вже більше століття є базовим при розв’язанні проблем діалектного членування української мови. До складу названої праці ввійшла також і перша (як вважалося раніше) у світі лінгвістична карта, складена К.П.Михальчуком. Однак таке твердження львівські дослідниці Уляна Єдлінська та Лідія Коць-Григорчук пропонують на основі достовірних джерел доповнити інформацією про те, що саме на Україні побачили світ дві лінгвістичні карти, оскільки

¹⁷ А.А.Потебня, *О звуковых особенностях русских наречий*. «Филологические записки», Воронеж, 1865, 242 с.

¹⁸ А.А.Потебня, *Заметки о малорусском наречии*, Воронеж, 1870, 156с.

¹⁹ К.Михальчук, *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. УІІ, вип. 2, с. 527-536, 538-600.

²⁰ Ю.Шерех, *Кость Михальчук*, Вінніпег, 1952, с. 10.

на початку 70-х років XIX століття була у Галичині також і лінгвістична карта М.Бучинського, яка, можливо, створена одночасно з попередньою.²¹

Після дослідження К.Михальчука, О.І.Соболевський запропонував класифікацію українських говорів на дві основні діалектні групи: північну і південну (за його термінологією малоруське наріччя) поділив на: північномалоруське і південномалоруське, або українсько-галицьке. У межах цього наріччя він називає говори, які на сьогодні побутують у Прикарпатському ареалі: галицький (припускаємо, що мова йде про наддністрянський), покутський, гуцульський, бойківський. У межах цих говорів характеризує говірки за адміністративними центрами.²²

Досить суперечливими були погляди на членування говорів української мови у працях О.О.Шахматова, який у 1894 р. у праці “До питання про утворення російських наріч, висловився за тричленний їх поділ: на українське, галицьке та північне. Пізніше, підтримуючи позицію О.І. Соболевського про двочленний поділ, також говорить про північне і південне наріччя, до першого зараховує також і частину карпатських говірок. Через певний час О.О. Шахматов, за спостереженнями сучасного дослідника І Матвіяса знову “...у дечому змінив свій погляд на діалектне членування української мови, виділяючи в ній наріччя: північномалоруське, східноукраїнське (на схід від Дніпра), галицьке (в Галичині і на Буковині), карпатське (лемки), бойки, гуцули і угроруське”.²³

Узагальнюючи різночасові свідчення дослідників української діалектології, можемо констатувати, що свої початки вона бере в емпіричному періоді, який для говірок карпатського ареалу можна пов'язати з початком XIX століття, коли вийшли у світ праці М.Максимовича, І.Вагилевича, Я.Головацького. Ці мовознавці переважно цікавилися фонетичними особливостями наріч і говорів, рідше морфологічними, намагалися теоретично осмислити їх, а також на основі нагромадженого діалектного матеріалу, вказати приблизні межі побутування мовно-територіальних утворень. Фактичний матеріал, який подається у працях цих дослідників, спричинив наступні покоління вчених до укладання діалектних карт українських говорів М.Бучинського та К.Михальчука, які поклали початок світовій історії лінгвогеографічних досліджень. Саме з 2-ї половини XIX століття розпочався новий етап дослідження українського діалектного простору, що є основою розвитку мови народу чи нації. Перспективи майбутніх досліджень вбачаємо в подальших історіографічних оглядах праць XX-XXI століть, предметом опису котрих є ареальні особливості говірок Прикарпаття.

²¹ Див. У.Єдлінська, *Деякі мовні проблеми в українському історичному контексті 1862-1884 років (за матеріалами тогочасного листування)* «До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя», Київ-Львів, 2004, Т. 1, с.213-234; Лідія Коць-Григорчук. *Рельєф українського мовного простору (континуальні студії)*, Львів: Літопис, 2013, с. 23-24.

²² А.Соболевський, *Опыт русской диалектологии*, 3.Малорусское наречие, «Живая старина», СПб, 1892, вып. 4, с. 1-61.

²³ І.Матвіяс, *Українська мова та її говори*, Київ, 1990, с. 25.